

Serge Langeweg*

Werken over de grens: Limburgers naar Duitsland, 1870-1914

Nederlands-Limburg, een grensprovincie

Sinds de Belgische afscheiding van het Koninkrijk der Nederlanden in 1839 lag de Nederlandse provincie Limburg als een wig ingeklemd tussen België en Duitsland. Limburg bezat sindsdien van alle Nederlandse provincies de langste grenslijn met het buitenland. Maar liefst tweederde deel van de provinciale grens is tevens rijksgrens. Die geografische omstandigheid maakte, samen met de excentrische ligging van de provincie ten opzichte van de rest van Nederland, dat de Limburgse bevolking sterk georiënteerd was op België en Duitsland. De grens was nergens ver weg. Economisch, sociaal en cultureel waren de Limburgers in belangrijke mate aangewezen op het naburige buitenland.¹ Dat gold zeker ook voor de werkgelegenheid. De belangrijkste bestemming van de grensarbeiders uit Limburg was Duitsland. Zo vormden de industrie en mijnbouw rond Aken een belangrijke bron van werkgelegenheid voor arbeiders uit grensdorpen in het zuidoosten van de provincie als Vaals, Lemiers, Bocholtz, Simpelveld en Holset.² Maar ook plaatsen die wat verder van de Duitse grens gelegen waren, profiteerden van de Duitse werkgelegenheid. Ongeveer driehonderd inwoners van het Maasdorp Stein bijvoorbeeld vonden al in 1840 werkgelegenheid in Duitsland. In 1852 was dat aantal opgelopen tot zes- à zeventhonderd.³ Vooral na 1870 nam de arbeidsmigratie van Limburgers naar Duitsland sterk toe. De expanderende werkgelegenheid in het Rijnland en het Ruhrgebied trok menig Limburger aan. In zekere zin werd Limburg tot deel van de Rijnlandse arbeidsmarkt, een situatie die zou voortduren totdat de Eerste Wereldoorlog een eind maakte aan veel grensoverschrijdende contacten.⁴

In dit opstel wordt op basis van literatuur en enkele contemporaine kwalitatieve bronnen een beeld geschetst van de grensoverschrijdende arbeidsmigratie van Limburgers naar Duitsland in de periode 1870-1914. Wat is er bekend over de omvang van de migratiestroom, welke oorzaken zijn aan te geven voor het ontstaan en voortbestaan ervan en welke verschijningsvormen nam de trek over de grens aan?

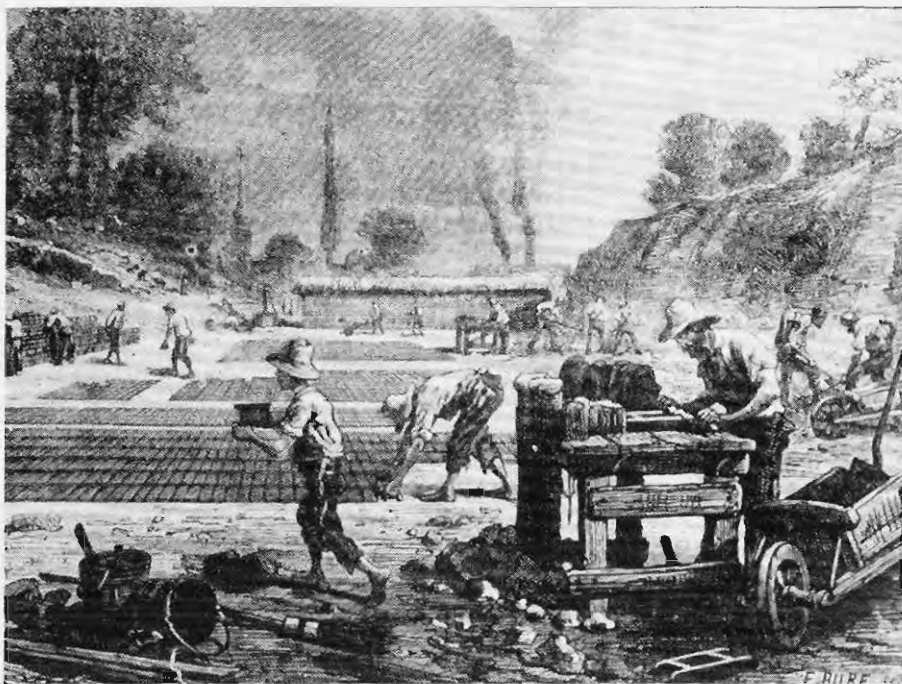
* Industrieën, Museum voor Industrie en Samenleving, Kerkrade.

¹ J. Wachelder, 'De migratie in Limburg in de laatste eeuw', *Jaarboek Sociaal Historisch Centrum voor Limburg III* (Maastricht 1957) 154-156.

² Georg Scherdlin, *Die Verbreitung der hochdeutschen Schriftsprache in Süd-Limburg. Beiträge zur kulturellen Entwicklungsgeschichte einer deutsch-niederländischen Grenzlandschaft* (Berlin 1937) 46-47.

³ Remigius Dieteren en J.F.R. Philips, *Stein. Een achterland werd bruggehoofd. Historisch overzicht van gemeente en bevolking* (Stein 1962) 37.

⁴ J.C.M. Jansen, 'Wisselende perspectieven van grensligging in de geschiedenis van de Euregio Maas-Rijn', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (verder SSEGL) XIII (1997) 7-10.

De tichelplaats met twee vormtafels. Op de afbeelding staan een handvormer en twee afdragers, die de eensteenvormen neerslaan op de baan. Links de 'hagen', waarop de gedroogde stenen werden opgezet. Linksachter een kleimolen, in het midden een haaghut en rechts een kleibult. Ill. uit: L.Fiquier, *Les merveilles de l'industrie I* (Paris 1879) fig. 252.

Werken over de grens: oorzaken en motieven

Traditioneel wordt arbeidsmigratie voor een groot deel verklaard door macro-economische factoren.⁵ Er is sprake van enerzijds een afstotingsgebied van arbeidskrachten en anderzijds een aantrekkingsgebied dat die arbeidskrachten opneemt. In het afstotingsgebied zijn zogenaamde *push*-factoren aanwezig: een slechte economische situatie met te weinig bestaansmogelijkheden stimuleert mensen te vertrekken naar elders, waar de omstandigheden beter zijn. De richting van de migratiestroom wordt grotendeels bepaald door de aantrekkingskracht van het ontvangende land. Hier zijn zogenaamde *pull*-factoren werkzaam: migranten worden aangetrokken doordat er werkgelegenheid is of hogere lonen betaald worden. Push- en pull-factoren in hun onderlinge samenhang vormen de 'noodzakelijke voorwaarden' voor het ontstaan van een migratiestroom. Toch is dat op macroniveau nog niet de hele verklaring. Er moet ook zijn voldaan aan 'voldoende voorwaarden', die ook feitelijk tot de te verwachten migratie leiden. De geografische afstand tussen de push- en pull-gebieden moet

⁵ Leo Lucassen en Floris Vermeulen, *Immigranten en lokale arbeidsmarkt. Vreemdelingen in Den Haag, Leiden, Deventer en Alkmaar (1920-1940)* (CGM Working Paper 1, Amsterdam 1999) 1-3.

bijvoorbeeld te overbruggen zijn; de bekendheid van de potentiële migrant met het gebied van bestemming speelt evenzeer een rol.⁶ De keuze voor een bepaalde bestemming bleek vaak bepaald door het functioneren van netwerken, die voor de benodigde informatie zorgden. Netwerken verklaren in sommige gevallen zelfs concentraties van migranten uit een specifieke regio of een enkel dorp, al dan niet in een bepaald beroep.⁷

De laatste vijftien jaar is er, onder invloed van antropologisch onderzoek, bij historici langzamerhand meer aandacht gekomen voor de individuele, maar vooral ook collectieve strategieën van de arbeidsmigranten zelf. Dat betekende dat migratie ook onderzocht ging worden op microniveau. Gekeken werd naar de motieven, wensen, verlangens en het gedrag van de individuele migrant en van het huishouden waarvan hij deel uitmaakte.⁸ Zelfs wanneer voldaan was aan zowel de noodzakelijke als aan de voldoende voorwaarden daartoe, bleek in individuele gevallen niet altijd migratie te volgen. Binnen de door macro-economische factoren bepaalde speelruimte was arbeidsmigratie vaak een bewuste keus uit een aantal overlevingsstrategieën dat een huishouden ter beschikking stond. Dankzij migratie van een of enkele van hun leden konden huishoudens hun levensstandaard behouden of verhogen. Arbeidsmigratie moet in die visie beschouwd worden als een familiestrategie, vooral bedoeld om de min of meer autonome bestaansbasis van de familie veilig te stellen.⁹

In het onderzoek naar de arbeidsmigratie van Limburgers naar Duitsland is tot dusverre vrijwel uitsluitend aandacht besteed aan de macro-economische verklaring van het verschijnsel. In Limburg waren push-factoren actief, die ertoe leidden dat velen zich gedwongen zagen hun dagelijks brood buiten de eigen streek te gaan verdienen. De voornaamste push-factor was de ongunstige economische situatie in Limburg. Als graadmeter hiervoor kan de ontwikkeling van het bevolkingscijfer dienen. Na een periode van snelle bevolkingsgroei sedert 1815, trad in 1830 een kentering in. Weliswaar zette de bevolkingsgroei in een trager tempo door, maar tot 1900 was Limburg de provincie met de laagste bevolkingsgroei van Nederland. De ongunstige economische omstandigheden maakten het voor velen onmogelijk in eigen omgeving bestaanszekerheid voor een gezin op te bouwen. Huwelijken werden dan ook uitgesteld. De gemiddelde huwelijksleeftijd lag in Limburg hoger dan in de rest van het land. Ook bleven er meer mannen en vrouwen ongehuwd. Tot het einde van de negentiende eeuw bleef in Limburg ongeveer 20 procent van elke generatie ongehuwd tegen circa 15 procent in heel Nederland.¹⁰

⁶ Jan Lucassen en Rinus Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993* (Amsterdam 1993) 67.

⁷ Lucassen en Vermeulen, *Immigranten*, 2.

⁸ Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers*, 69-72.

⁹ Michiel Baud, 'Familienetwerken, redistributie van inkomen en migratie', in: Michiel Baud en Theo Engelen (red.), *Samen wonen, samen werken? Vijf essays over de geschiedenis van arbeid en gezin* (Hilversum 1994) 123-147, aldaar 139.

¹⁰ Wilfrid Eutten, 'Bevolking, gezondheid en levensstandaard in Limburg in de negentiende eeuw: een overzicht', *SEGL XLIII* (1998) 1-36, aldaar 10-11.

In de negentiende eeuw was in Limburg de landbouw het voornaamste middel van bestaan. In 1859 was 54 procent van de mannelijke beroepsbevolking in deze sector werkzaam.¹¹ De toestand van de landbouw was echter verre van rooskleurig. De meeste bedrijfjes waren klein, de opbrengst was dientengevolge gering en de financiële ruimte voor innovaties afwezig. Op het platteland was sprake van een structureel tekort aan arbeidsplaatsen.¹² Door de agrarische crisis die omstreeks 1875 inzette, namen de bestaansmogelijkheden in de landbouw verder af. Zo nam het tekort aan arbeidsplaatsen in het Midden-Limburgse dorp Heythuysen toe van 28 procent in de periode 1855-1869 tot 38 procent tussen 1870 en 1889.¹³ De grotere boeren moesten onder druk van dalende inkomsten bezuinigen op de kosten van arbeid. In die situatie zagen vele dagloners en arbeiders, maar ook kleine zelfstandige boeren en middenstanders zich genoodzaakt om te zien naar een alternatief middel van bestaan, dat ze vaak vonden in tijdelijk of vast werk in Duitsland.

Dat veel Limburgse arbeidsmigranten de nabije Duitse arbeidsmarkt als bestemming kozen, hoeft geen bevremding te wekken. Na circa 1840 begon in Duitsland een periode van industriële expansie. Die voltrok zich in oude industriegebieden als Saksen, Silezië, Hamburg, Berlijn en het Rijnland, maar vooral in het Ruhrgebied, dat zich tot een nieuw en dominerend industriegebied ontwikkelde. De Duitse overwinning in de oorlog tegen Frankrijk in 1870-1871 gaf een enorme impuls aan de economische bedrijvigheid. Er ontstond grote vraag naar arbeidskrachten in de industrie. Het Duitse aanbod van arbeid alleen kon niet aan die vraag voldoen, ondanks grote binnenlandse migratiestromen van plattelandsstreken naar de nieuwe industriegebieden. De trek van het platteland naar de industriesteden had bovendien tot gevolg dat er een groot tekort aan arbeidskrachten in de Duitse landbouwsector ontstond.¹⁴ De schaarste aan arbeid leidde tot stijgende lonen en zo ontstond een aantrekkelijke arbeidsmarkt voor buitenlandse arbeidsmigranten, waaronder een contingent Limburgers.

Alhoewel arbeidsmigratie van Limburgers naar Duitsland ook al vóór 1870 op beperkte schaal bestond, zette de massale trek naar Duitsland pas na die tijd in.¹⁵ In contemporaine bronnen kunnen we de oorzaken daarvan goed volgen. Zo wezen de Limburgse rapporteurs aan de Enquêtecommissie die in 1886 de toestand van de Nederlandse landbouw onderzocht, nadrukkelijk op de hoge lonen

¹¹ Richard T. Griffiths, 'The creation of a national Dutch economy: 1795-1909', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95 (1982) 513-538.

¹² J.C.G.M. Jansen, 'De armoedigste provincie des Rijks (1820-1940)', in: *Maaslands mélange. Opstellen over Limburgs verleden. Dr. P.J.H. Ubachs, aangeboden bij gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag.* (Maastricht 1990) 149-160, aldaar 151-152.

¹³ J.H.M. Janssen, 'Van lokale markt tot internationale handel. De commercialisatie van de landbouw in Heythuysen, 1850-1914', *SSEGL XXXIII* (1988) 62-99, aldaar 79.

¹⁴ H. Blink, *Duitsland in zijn opkomst en betekenis als economisch-geographisch gebied* (Amsterdam 1927) 182-183.

¹⁵ Dieteren en Philips, *Stein*, 79.

die in Duitsland verdiend konden worden.¹⁶ In de gemeente Heythuysen waren het de nodige landbouwarbeiders en -arbeidsters die zich vanwege de hoge verdiensten als boerenknechts en meiden in Duitsland aanboden.¹⁷ F.H. Tonnaer meldde in zijn rapport over het Maasdorp Buggenum dat verschillende inwoners gingen werken bij steenfabrieken en bij de aanleg van spoorwegen in Duitsland, 'waar nog veel geld verdiend wordt'.¹⁸ Rapporteur J.A. Beekers informeert ons over de hoogte van de lonen in Duitsland.¹⁹ 'Bekwame en krachtige werklieden' verdienden in Duitsland 55 tot 60 gulden per maand. Het loon van kinderen van veertien en vijftien jaar bedroeg maandelijks 25 tot 30 gulden. Deze bedragen stonden in schril contrast tot de daglonen van volwassen landarbeiders in Schinnen, het dorp waarover Beekers rapporteerde. Die bedroegen in de zomermaanden 60 cent en in de winter 30 cent, omgerekend respectievelijk ongeveer 17 gulden en 8,50 gulden per maand. Ambachtlieden verdienden in Schinnen het hele jaar door 75 cent per dag, ruim 20 gulden per maand.

Toen in 1908 een nieuw rapport over het Limburgse platteland verscheen, bestonden de loonverschillen tussen Duitsland en Limburg nog steeds.²⁰ In Duitse steen- en pannenfabrieken bedroegen de daglonen 1,50 tot 2,50 gulden. De wolwasserijen, lakenfabrieken en ijzerindustrie in Aken en omgeving betaalden zelfs 2,20 tot 2,60 gulden per dag. In de Limburgse plattelandsnijverheid, zoals zuivelfabrieken, turfstrooiselfabrieken, stroopstokerijen en weverijen daarentegen lagen de lonen een stuk lager: tussen de één en anderhalve gulden per dag. Alleen in de opkomende mijnstreek in het zuidoosten van de provincie kwamen de daglonen in de nijverheidssector met 1,30 tot 2 gulden enigszins in de buurt van wat in Duitsland verdiend kon worden. De landbouwsector vertoonde een zelfde beeld. Een losse arbeider kon in Duitsland tussen de 1,80 en 3 gulden per dag beuren, terwijl hij op het Limburgse platteland doorgaans niet verder kwam dan 80 cent tot 1,25 gulden. In drukke tijden, zoals het oogstseizoen, kon het dagloon tijdelijk oplopen tot 2 à 2,50 gulden.²¹

Deze grote verschillen in loonniveau tussen Duitsland en Limburg maken aannemelijk dat de arbeidsmigratie in veel gevallen zeker geen negatieve keuze is geweest. Zelfs voor wie werk in Limburg had en niet al te ver van de grens woonde, was werken in Duitsland een in principe aantrekkelijke optie. 'Men is liever losse arbeider en kan in Duitsland gaan werken dan vaste arbeider in Limburg', vatte het landbouwverslag uit 1908 de situatie bondig samen.²²

Een bijkomend voordeel van werken in Duitsland was dat de sociale voorzieningen er vaak beter waren. Vooral gold dit voor mijnwerkers, die verzekerd waren van ouderdoms-, invaliditeits-, weduwen- en wezenpensioenen, uitge-

¹⁶ *Uitskomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland* ('s-Gravenhage: 1890).

¹⁷ *Ibidem*, Rapport XC, gemeente Heythuysen, 3.

¹⁸ *Ibidem*, Rapport XCI, gemeente Buggenum, 13.

¹⁹ *Ibidem*, Rapport XCIII, gemeente Schinnen, 12-13.

²⁰ *Verslag betreffende den toestand der landarbeiders in Limburg* ('s-Gravenhage: 1908).

²¹ *Ibidem*, 351-353.

²² *Ibidem*, 348-349.

keerd via de Knappschaftskassen.²³ Maar ook bleken losse arbeiders in andere beroepen, die in Nederland vaak geen lid waren van een ziekenkas, in Duitsland beter verzekerd, al klaagde men weleens over de premies die ervoor moesten worden betaald.²⁴

Kennelijk deed zich in het geval van de arbeidstrek van Limburgers naar Duitsland een mechanisme voor, dat recentelijk is omschreven als 'de paradox van de grens'.²⁵ Door ongelijke ontwikkelingen aan weerszijden van de grens, in dit geval op sociaal-economisch gebied, ontstaan er verschillen die grensoverschrijdende contacten stimuleren. Mensen aan beide zijden van de grens onderkennen die verschillen en doen er hun voordeel mee in het dagelijks handelen. Ze gaan de grens over om te profiteren van verschillen in lonen, prijzen, werkgelegenheid, voorzieningen en regelgeving op allerlei gebied. De grens die de barrière vormt waarachter zich gescheiden ontwikkelingen voordoen, wordt zo tot een brug voor grensoverschrijdende interactie.

Van welke vormen van arbeidsmigratie hebben Limburgers gebruik gemaakt teneinde voordeel te halen uit het mechanisme van de grensparadox?

Tijdelijk naar Duitsland

'In vele Limburgse gemeenten vindt op het ogenblik een uitgebreide migratie plaats. Arbeiders verlaten met het gehele gezin het land, met vrouwen en kinderen trekken zij naar de Pruisische brikkenovens. Alleen Stein al levert er 600. Gelezen zag 400 inwoners vertrekken. In september komen ze terug om dan in de winter de verdiende spaargelden op te teren'.²⁶

Seizoen- of trekarbeid is de verschijningsvorm van de Limburgse arbeidsmigratie die de meeste sporen heeft nagelaten. Men spreekt van seizoenarbeid of trekarbeid wanneer de arbeidsmigrant elk jaar voor langere tijd, meestal een aantal maanden, tijdelijk de woonplaats verlaat om op een andere plaats te gaan werken. Het verschijnsel van de trekarbeid is uitgebreid onderzocht door Jan Lucassen.²⁷ Hij constateerde dat er in Europa tot in de twintigste eeuw een aantal trekarbeiderssystemen bestond. Zo'n systeem bestond steeds uit een samenstel van vastomlijnde aantrekkingsgebieden met seizoengebonden werk en afstotingsgebieden die de arbeiders voor dat werk leverden.²⁸ Zo trokken vanaf de zeventiende tot laat in de negentiende eeuw jaarlijks tienduizenden

²³ Remigius Dieteren, *De migratie in de Mijnstreek 1900-1935. Een sociaal-historische studie* (Maastricht 1959) 61; Paul Brassé en Willem van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten. Drie generaties Polen, Slovenen en Italianen in Heerlen* ('s-Gravenhage 1980) 27.

²⁴ *Staatscommissie over de Werkloosheid, deel IX Eindverslag* ('s-Gravenhage 1914) 541.

²⁵ Ad Knotter, 'Paradoxen van de grens: ongelijke ontwikkeling, grensoverschrijdende mobiliteit en de vergelijkende geschiedenis van de Euregio Maas-Rijn.' Rede op symposium *De toekomst van de Euregio Maas-Rijn in historisch perspectief* (Maastricht, 17-5-2001). Een bewerking van deze rede is verschenen onder dezelfde titel in *SSEGL XLVI* (2001) 159-174.

²⁶ *L'Ami du Limbourg*, 15 april 1873.

²⁷ Jan Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900* (Gouda 1984).

²⁸ *Ibidem*, 16.

Nederlandse trekarbeiders op een Duitse steenfabriek. Fotocollectie Industrie, D.00108.

arbeiders vanuit Westfalen, het oosten en zuiden van het huidige Nederland, vanuit de Eiffel en Hunsrück op de linker Rijnsoever, vanuit delen van België en vanuit Picardië naar de kusten van de Noordzee om er tijdelijk werk te verrichten, meestal in de landbouw of bij infrastructurele werken in de lente, zomer of herfst. In veel gevallen was seizoenarbeid voor de deelnemers aan de trek een bestanddeel van een het hele jaar omvattende arbeidscyclus, die werd gecompleteerd door werkzaamheden op een eigen marginaal boerenbedrijf thuis en door huisnijverheid tijdens de wintermaanden. Doel van de seizoenarbeid was doorgaans door het tijdelijk werken in een gebied met hoge lonen spaargeld te vergaren waarmee thuis het bedrijf kon worden vergroot, of dat kon worden geïnvesteerd in een nieuwe economische activiteit. De seizoenarbeiders maakten dus doelbewust gebruik van loon- en prijsverschillen in het gebied waar men tijdelijk werkte en het gebied waar men woonde.²⁹

De jaarlijks terugkerende oost-west trek hield omstreeks 1870 vrij abrupt op te bestaan. De opkomende industrie in het Rijnland en het Ruhrgebied in de nabijheid van de traditionele herkomstgebieden van de seizoenarbeiders bood hen steeds meer werk op permanente en niet meer seizoengebonden basis. Zelfs ontstond er een trek in omgekeerde richting, west-oost, naar de expanderende industriegebieden.³⁰ Limburgers hebben daarin tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 volop geparticipeerd.

Het aantal Limburgers dat tijdelijk in Duitsland ging werken, is moeilijk vast te stellen. De registratie van deze migratiebeweging was zeer onvolledig. Veruit de meeste arbeidsmigranten, die slechts tijdelijk en vaak voor een vrij korte

²⁹ Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers*, 53-55.

³⁰ *Ibidem*, 52-53.

periode hun heil op de Duitse arbeidsmarkt zochten, lieten zich niet uitschrijven uit het gemeentelijk bevolkingsregister. In de vertrekregisters van de Limburgse gemeenten is deze groep dus niet terug te vinden.

Degenen die in Duitsland werk zochten en daar ook tijdelijk wilden verblijven, hadden sinds 1875 in principe een zogenaamd nationaliteitsbewijs nodig. De Duitse overheid eiste een dergelijk bewijs van Nederlanderschap voor het geval de arbeider een beroep zou moeten doen op de armenzorg. Wanneer duidelijk was waar de betreffende persoon vandaan kwam, kon hij immers teruggestuurd worden. Het nationaliteitsbewijs vermeldde dan ook expliciet dat de houder in het land van herkomst zou worden toegelaten, wanneer hij ten laste van de buitenlandse staat zou komen.³¹ Het nationaliteitsbewijs moest door de betrokkene worden aangevraagd bij de burgemeester van de Nederlandse gemeente waar hij in het bevolkingsregister stond ingeschreven. De gemeente stuurde de aanvraag vervolgens door naar het provinciaal bestuur. Daar werd de aanvraag beoordeeld. Wanneer er geen bezwaren tegen afgifte bestonden, werd het nationaliteitsbewijs opgesteld en via de gemeente aan de betrokkene verstrekt. De Limburgse aanvragen voor nationaliteitsbewijzen over de periode 1876-1914 zijn bewaard gebleven. Systematisch onderzoek in deze belangrijke seriële bron voor migratie-onderzoek is echter nog niet verricht.³² Pas vanaf het begin van de twintigste eeuw is het aantal afgegeven nationaliteitsbewijzen door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) regelmatig gepubliceerd, sinds januari 1909 zelfs maandelijks.³³ Figuur 1 toont het aantal uitgereikte nationaliteitsbewijzen in de provincie Limburg.

Figuur 1 Aantal uitgereikte nationaliteitsbewijzen in Limburg, 1900-1914

³¹ Leo Lucassen, 'A many-headed monster. The evolution of the passport system in the Netherlands and Germany in the long nineteenth century'. Manuscript, te verschijnen in: John Torpey & Jane Caplan (eds.), *Documenting individual identity. The development of state practices in the modern world*. Paginering manuscript, 10-11.

³² In het kader van mijn lopende promotie-onderzoek naar arbeidsmigratie vanuit Nederlands-Limburg naar Duitsland in de periode 1870-1914 is een analyse van de aanvraagformulieren voor nationaliteitsbewijzen gepland. De aanvraagformulieren worden bewaard bij het Rijksarchief in Limburg te Maastricht.

³³ *Tijdschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek* (1902-1906); *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek* (1906-1915).

Helaas geven de cijfers voor de jaren na 1900 een vertekend beeld. Tot 1 januari 1901 moest het nationaliteitsbewijs jaarlijks worden vernieuwd. Daarna was het document voor onbepaalde tijd geldig.³⁴ Het belangrijke verschil tussen 1900 en de daaropvolgende jaren in het aantal afgegeven nationaliteitsbewijzen houdt dan ook waarschijnlijk nauw verband met deze wijziging in de regelgeving. De voorschriften veranderden opnieuw als uitvloeisel van het Vestigingsverdrag dat Nederland en Duitsland op 17 december 1904 sloten. Aan dit verdrag werd in oktober 1906 een nadere regeling omtrent onder meer grensdocumenten toegevoegd. De geldigheidsduur van de nationaliteitsbewijzen werd hierin bepaald op vijf jaar.³⁵ De veranderde voorschriften zijn in de tabel zichtbaar in een duidelijke piek in het aantal uitgereikte nationaliteitsbewijzen in 1907 en opnieuw, vijf jaar later, in 1912.

Zeker niet alle Limburgers die in Duitsland werkten, waren in het bezit van een nationaliteitsbewijs. Vooral degenen die voor korte tijd naar Duitsland gingen, bezaten vaak geen nationaliteitsbewijs, waarschijnlijk omdat werkgevers lang niet altijd de personalia van hun tijdelijke arbeidskrachten controleerden en de Duitse autoriteiten geneigd waren een oogje dicht te knijpen in tijden dat er grote vraag naar arbeidskrachten was.³⁶ Ook Limburgse arbeiders die dagelijks naar hun werk in Duitsland pendelden, hadden overigens geen nationaliteitsbewijs nodig.

Bij de huidige stand van het onderzoek is het kortom onmogelijk op basis van seriële, kwantitatieve bronnen een enigszins betrouwbare schatting te maken van het aantal Limburgse arbeiders dat in de periode 1870-1914 als tijdelijke arbeidskracht naar Duitsland vertrok. Maar dat het aantal zeer aanzienlijk was, blijkt uit verschillende bronnen van meer kwalitatieve aard uit die periode. De uittocht van Limburgse arbeidskrachten naar Duitsland nam kennelijk zo grote vormen aan, dat er al in de jaren 1880 steen en been werd geklaagd over gebrek aan arbeiders in eigen omgeving. 'Duizenden en nog eens duizenden van de vlijtigste en krachtigste werklieden uit deze streken [Limburg, SL] gaan in Duitsland in de zomer hun kost en onderhoud voor de komende winter verdienen', verzuchtte rapporteur Beekers aan de landbouwcommissie van 1886.³⁷ Zijn collega-rapporteur H. Dautzenberg schatte het aantal Limburgers dat jaarlijks in Duitsland werk vond, op 10.000. Alleen al uit Voerendaal, een dorp van nauwelijks 1900 zielen, werkten meer dan honderd inwoners in Duitsland.³⁸ De landbouwleraar F.R. Corten kwam in zijn onderzoeksverslag zelfs tot een aantal van 20.000 Limburgse arbeiders in Duitsland.³⁹ Het gevolg voor de Limburgse arbeidsmarkt was dat arbeiders schaars waren en de lonen hoog. Twintig jaar

³⁴ *Tijdschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek*, 1905, nr. 12, 461-462.

³⁵ *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek*, april 1908, 41.

³⁶ Michael Kösters-Kraft, *Grossbaustelle und Arbeitswanderung. Niederländer beim Bau des Dortmund-Ems-Kanals, 1892-1900* (Osnabrück 2000) 98-102.

³⁷ *Uitkomsten*, Rapport XCIII, gemeente Schinnen, 13-14.

³⁸ *Ibidem*, Rapport XCIV, gemeente Voerendaal, 8-9.

³⁹ *Ibidem*, Rapport XCII, gemeente Beek, 15.

later bleek de toestand niet veranderd. In het verslag over de toestand van de Limburgse landarbeiders, dat in 1908 verscheen, moest nog steeds geconstateerd worden, dat er in de provincie, vooral in de zomermaanden, een groot tekort aan arbeidskrachten bestond. Als voornaamste oorzaak werd de aantrekkingskracht van de Duitse arbeidsmarkt aangemerkt.⁴⁰

Ook de Limburgse clerus was zich inmiddels met de arbeidsmigratie naar Duitsland gaan bezighouden. Op 17 augustus 1905 stuurde de bisschop van Roermond, mgr. J.H. Drehmanns, een brief aan de parochiegeestelijkheid van zijn bisdom, waarin hij inlichtingen vroeg over de parochianen die in Duitsland werkten.⁴¹ Het aantal Limburgers dat jaarlijks tijdelijk als arbeidskracht in Duitsland verbleef, was zo groot, dat de bisschop zich ernstige zorgen maakte over hun zieleheil in den vreemde, waar ze aan velerlei morele gevaren zouden zijn blootgesteld. In de zomer en het najaar van 1905 kwam een antwoord binnen uit 55 van de 191 parochies, die het bisdom Roermond telde, een respons van slechts 28,8 procent.⁴² Toch werden alleen in die 55 parochies in totaal 3250 mannen en vrouwen geteld, die in dat jaar in Duitsland werkten. Het aantal van het hele bisdom, dat overigens samenviel met de provinciegrenzen, moet ongetwijfeld beduidend groter zijn geweest.

Nog in 1913 hield de Heerlense geestelijkheid zich met het verschijnsel van de grensarbeid bezig. Geconstateerd werd dat tienduizenden Nederlanders in Duitsland werkten, waaronder veel Limburgse seizoenarbeiders.⁴³ Ondanks de snelle toename van werkgelegenheid in de Limburgse steenkolenmijnen - van 648 arbeidsplaatsen in 1898 tot 9715 in 1913⁴⁴ - was het blijkbaar nog steeds aantrekkelijk om in Duitsland te gaan werken.

Elk jaar rond Pasen begon vanuit verschillende Limburgse dorpen de uittocht naar Duitsland, met het doel daar gedurende enige maanden seizoengebonden werkzaamheden te gaan verrichten. De uittocht wordt zichtbaar in de jaarlijkse piek in het aantal uitgereikte nationaliteitsbewijzen, die in de maanden maart, april en mei viel (figuur 2).

Dankzij het onderzoek dat de bisschop van Roermond in 1905 liet uitvoeren, is het mogelijk een beeld te krijgen van de praktijk van de seizoenarbeid in het begin van de twintigste eeuw. In kaart 1 zijn de parochies die op de vraag van de

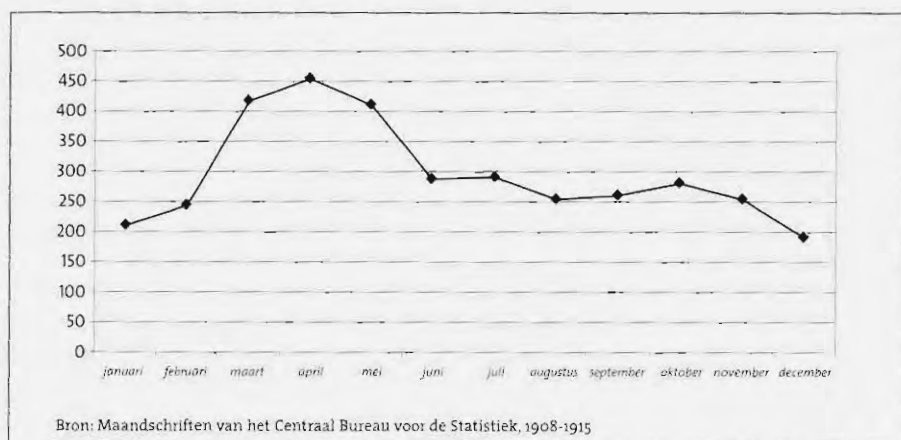
⁴⁰ *Verslag toestand landarbeiders*, 360.

⁴¹ Rijksarchief in Limburg (RAL), *Bisschoppelijk Archief Roermond* (BAR), nr. 235, Opgave van de parochies: Nederlandse arbeiders in Duitsland, 1905.

⁴² Dat er in de loop van de tijd antwoorden verloren zijn gegaan, is niet waarschijnlijk. Vrijwel onmiddellijk na het bekend worden van het onderzoek maakte de Limburgse Landbouwbond gebruik van de gegevens ten behoeve van het rapport over de landarbeiders in Limburg (zie noot 20). De aldus gepubliceerde cijfers komen vrijwel overeen met een analyse van de gegevens in de nu nog in het archief aanwezige brieven.

⁴³ Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, *Archief Sociaal-wetenschappelijke Conferentie Sint-Augustinus te Heerlen*, nr. 1: '2e vergadering 1913'.

⁴⁴ *Verslag van den Ingenieur der Mijnen, betreffende de exploitatie der mijnen en steengroeven in Limburg over het jaar 1898; Jaarverslag van den Hoofdingenieur der Mijnen over het jaar 1913*.

Figuur 2 Gemiddeld aantal per maand uitgereikte nationaliteitsbewijzen in Limburg, 1909-1913

bisschop reageerden, ingetekend. Ze zijn geplaatst in de gemeente waartoe de parochie behoorde. Tevens werd aangegeven het aantal arbeidsmigranten per duizend inwoners dat elke gemeente leverde.

Wat betreft de spreiding van het aantal parochies waarvan gegevens bekend zijn, valt op dat Midden-Limburg goed is vertegenwoordigd. Het gebied dat in het zuiden wordt begrensd door de lijn Sittard-Berg aan de Maas en in het noorden door de lijn Roermond-Weert is goed voor 43,6 procent van het aantal antwoorden. Het gebied, dat in 1905 31 procent van het totaal aantal Limburgse parochies herbergde, is dus boverproportioneel vertegenwoordigd in het aantal reacties. Het deel van de provincie ten zuiden van de lijn Sittard-Berg aan de Maas scoorde 36,4 procent van het totaal aantal brieven (ter vergelijking: het gebied telde 45 procent van het aantal Limburgse parochies). Hierbij valt op dat deze score vrijwel volledig wordt bepaald door parochies in wat de oostelijke mijnstreek ging heten.

Vreemd genoeg reageerde geen enkele parochie in het uiterste zuiden. Of we daaruit kunnen concluderen dat de seizoenarbeid naar Duitsland in dit gedeelte van de provincie onbeduidend was, moet nader onderzoek uitwijzen.

Limburg ten noorden van de lijn Roermond-Weert tenslotte leverde precies 20 procent van het totaal aantal antwoorden, iets minder dan het aandeel van het gebied in het aantal parochies (24 procent).

De kaart laat ook het aandeel van de seizoenarbeiders in de bevolking zien. De grootste concentraties seizoenarbeiders werden in 1905 aangetroffen in de Midden-Limburgse dorpen Thorn en Ittervoort, in de Maasdorpen Elsloo, Urmond en Stein, en in de gemeenten Brunssum en Schinveld in het zuidoosten van de provincie. Schinveld bleek met afstand koploper: op elke duizend inwoners vertrokken er in 1905 maar liefst 270 als seizoenarbeider naar Duitsland. De oorzaken van de grote verschillen in omvang van de tijdelijke arbeidsmigratie per dorp, moeten nog in detail worden onderzocht. Als verklaring dient vooral te worden gekeken naar de mate van bekendheid met de Duitse arbeidsmarkt en

de rol van netwerken daarin, naar de lokale migratietraditie⁴⁵ en natuurlijk naar de verschillen in sociaal-economische structuur. In dat kader zij hier opgemerkt dat het misschien niet toevallig is, dat zowel de Maasdorpen als de gemeenten Brunssum en Schinveld met hun hoge concentratie van seizoenarbeiders in het begin van de twintigste eeuw tot de gebieden in Limburg behoorden waar de omvang van de boerenbedrijfjes het kleinste van heel de provincie was.⁴⁶

Waar gingen al die Limburgse seizoenarbeiders naar toe? Ook over hun bestemming in Duitsland lichten de brieven van de parochieherders ons nader in. De bestemmingen zijn ingetekend in kaart 2. Meteen valt op dat de stedelijke gebieden in het Rijnland en het westelijk Ruhrgebied de belangrijkste aantrekkingsgebieden voor de Limburgse seizoenarbeiders waren. Een tiental steden met hun onmiddellijke omgeving, waarvan Keulen, Düsseldorf, Duisburg/ Ruhrort, Krefeld en Rheydt de voornaamste waren, namen 44 procent van de Limburgse seizoenarbeiders op. De overige 56 procent vond een arbeidsplek in 91 andere Duitse plaatsen, die grofweg gegroepeerd kunnen worden in een drietal concentratiegebieden: het gebied tussen Aken en Keulen, tussen Erkelenz en Kempen en tenslotte - en in mindere mate - in en rond de plaatsen Goch en Kleve.

De provincie Westfalen, toch de kern van het Ruhrgebied, trok vreemd genoeg weinig Limburgse seizoenarbeiders aan. Bochum en omgeving was de bestemming van enkele migranten uit Obbicht en uit Jabeek. Uit Brunssum, Schinveld en Bingelrade reisden arbeiders naar de omgeving van Dortmund. Dit was met een afstand van circa 150 kilometer meteen ook de langste tocht die Limburgse trekarbeiders in 1905 maakten.

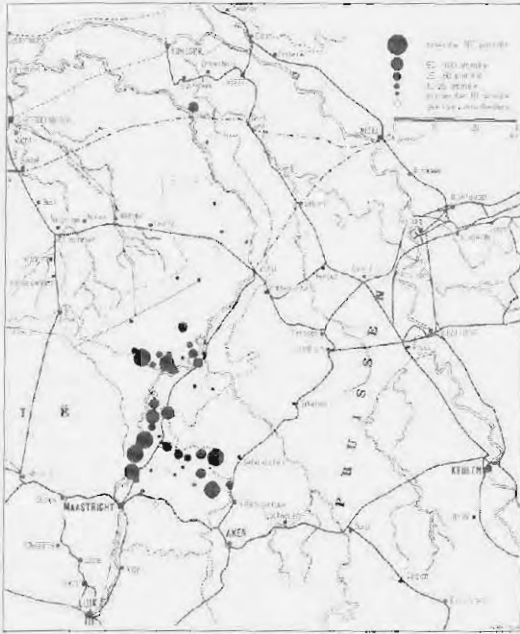
Welke beroepen de Limburgse seizoenarbeiders in Duitsland uitoefenden, wordt duidelijk in figuur 3. Twee beroepsgroepen domineerden. Landarbeiders en zogenaamde brikkenbakkers, arbeiders die stenen vervaardigden, vormden samen 90 procent van de arbeidsmigranten. De overigen waren als stucadoor, metselaar of timmerman in de bouw werkzaam, of vertrokken als niet nader gespecificeerd fabrieksarbeider. Tenslotte waren er enkele dienstmeiden en dienstknechten.

Het meest typische beroep van de Limburgse seizoenarbeider was dat van brikkenbakker.⁴⁷ Brikkenbakken was tot aan de Eerste Wereldoorlog een echte seizoenactiviteit. Het bakken van stenen kon alleen plaatsvinden in de zomermaanden, als de temperatuur hoog genoeg was om de uit klei of leem gevorm-

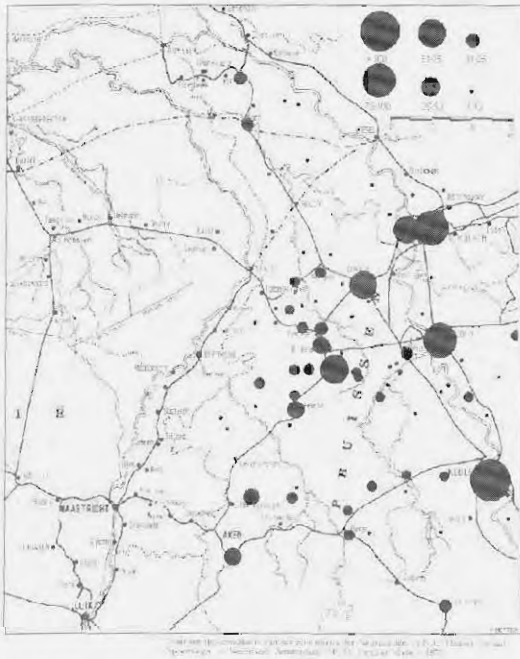
⁴⁵ Leslie Page Moch, *Moving Europeans. Migration in western Europe since 1650*. (Bloomington-Indianapolis 1992) 81.

⁴⁶ J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg, 1750-1914*. Maaslandse Monografieën 4 (Assen 1965) 159.

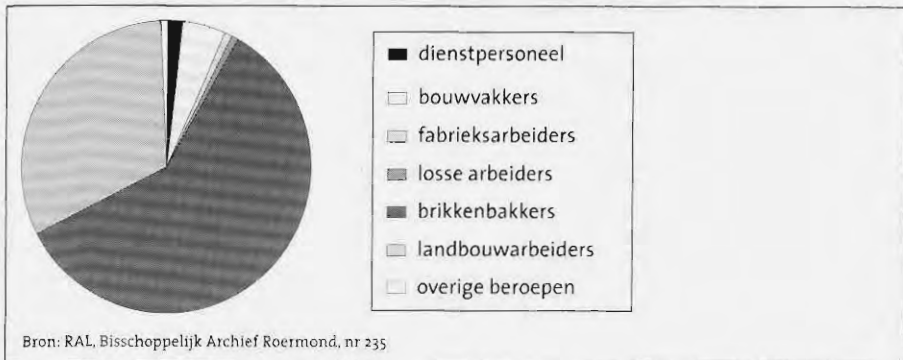
⁴⁷ Over de Limburgse brikkenbakkers zie bijvoorbeeld: Hilde Marijnissen en Anke Raben-Fabels, *De weg over de grens* (scriptie, Nijmegen 1977); Frans Dieteren, *Brood op de plank. 'Brikkebekkes', arme Limburgse gastarbeiders in Duitsland* (Heythuysen 1985); J.G.T. Bouwens, 'De Munstergelaense brikkebekkes' in: *Munstergelaen. Een monografie over een Limburgse gemeente*. (z.p. z.j.) [1963] 245-259; Piet van Os, 'Stein, het 'brikkebekkesjdurp'. *Heemkundesnippers Maasstreek*, nr. 22, juni 1997, 1-14.

Kaart 1: Limburgse gemeenten met seizoenarbeiders naar Duitsland, 1905.

Kaart 2: Aantal Limburgse seizoenarbeiders in Duitse gemeenten, 1905.

Figuur 3 Limburgse seizoensarbeiders in 1905; verdeling naar beroepen

de stenen - de vormelingen - in de open lucht te laten drogen en vervolgens in een oven te bakken.

Deze tijdelijke vraag naar arbeid werd traditioneel opgevuld door trekarbeiders die vanuit alle windstreken naar de brikkenovens kwamen. De Limburgse brikkenbakkers moesten in het Rijnland en in Westfalen concurreren met beroepsgenoten uit onder meer Belgisch-Limburg⁴⁸, de streek rond Luik⁴⁹ en uit een aantal Duitse gebieden. Befaamd waren vooral de brikkenbakkers uit het Duitse vorstendom Lippe, die sedert het eind van de achttiende eeuw jaarlijks bij het begin van de lente over grote delen van Europa uitzwermden.⁵⁰

De concurrentiepositie van de Limburgse brikkenbakkers op de Duitse arbeidsmarkt was gebaseerd op hun specialisatie in het gebruik van veldovens, die met kolengruis werden gestookt.⁵¹ Een dergelijke oven bestond uit niet meer dan de op een speciale manier gestapelde vormelingen. In de stapel werden brandgangen uitgespaard, waarin het kolengruis tot ontbranding werd gebracht. De veldoventechniek was omstreeks 1800 door steenbakkers uit de omgeving van Luik in het Rijnland geïntroduceerd.⁵² Deze productietechniek had als nadeel dat de bakstenen van sterk wisselende kwaliteit waren. De brikken onmiddellijk langs de brandgangen werden veel harder gebakken dan de stenen aan de buitenzijde van de veldbrandoven. Anderzijds waren investeringen door steenfabrikanten in dure gemetselde ovens overbodig en daardoor was ook de verwerking van kleine voorraden klei rendabel. Een veldoven kon immers naar believen groter of kleiner worden opgebouwd. De veldbrandtechniek bleef tot aan de Eerste Wereldoorlog veel gebruikt, vooral op plaatsen waar

⁴⁸ Johan Kusters, *De tocht der duizenden. Maaslandse brikkenbakkers naar Duitsland 1840-1914* (Eisden 1998) passim.

⁴⁹ Hans Seeling, "Belgische Ziegel-Wallonen und Feldbrand-Ziegelei am Niederrhein. Eine wirtschafts- und sozialgeschichtliche Studie", *Düsseldorfer Jahrbuch. Beiträge zur Geschichte des Niederrheins*. II (1963) 225-258.

⁵⁰ Piet Lourens en Jan Lucassen, *Arbeitswanderung und berufliche Spezialisierung. Die Lippische Ziegler im 18. und 19. Jahrhundert* (Osnabrück 1999) passim.

⁵¹ Dit in tegenstelling tot de Lipper brikkenbakkers, die doorgaans met vaste gemetselde ovens werkten.

⁵² Seeling, "Ziegel-Wallonen", 229.

*Een ploeg brikkenbakkers uit Stein, werkzaam in Düren, 1904. Op de achtergrond de droogschuren.
Foto: Ron Kösters, uit: Johan Kusters, *De tocht der duizenden (Eisden-Maasmechelen 1998)* 68.*

lichte leemsoorten als grondstof voorhanden waren, zoals aan de Rijn oevers in de omgeving van Düsseldorf.⁵³ Brikkenbakkers uit Nederlands- en Belgisch-Limburg en uit Wallonië bleven daar voor de steenfabrikanten dan ook graag geziene gasten.

In 1905 leverden tenminste twintig parochies uit het bisdom Roermond arbeiders voor de brikken.⁵⁴ Geografisch waren hierin twee duidelijke kernen te ontdekken. De eerste werd gevormd door het Zuid- en Midden-Limburgse Maasdal, met dorpen als Geulle, Elsloo, Urmond, Berg aan de Maas en vooral Stein. Een tweede concentratie van brikkenbakkersdorpen werd aangetroffen in het zuidoosten van de provincie. Hoensbroek, Bingelrade, Jabeek en Nieuwenhagen leverden met zekerheid een contingent brikkenbakkers. Ook Brunssum en Schinveld waren brikkenbakkersdorpen.⁵⁵

De brikkenbakkers waren georganiseerd in ploegen van ongeveer tien personen. Elke ploeg was samengesteld door een ploegbaas, die ook de leiding had bij de werkzaamheden in Duitsland. Zelfs kwam het regelmatig voor dat een heel huishouden van vader, moeder, kinderen en andere verwanten één ploeg vormde, waarbij het hoofd van het huishouden tevens optrad als ploegbaas.⁵⁶ In

⁵³ Ibidem, 255-257.

⁵⁴ RAL, BAR, nr. 235, Opgave van de parochies: Nederlandse arbeiders in Duitsland, 1905.

⁵⁵ W. Moonen, *Brunssum de eeuwen door* (z.p. 1952) 319.

⁵⁶ RAL, BAR, nr. 235; brief van de pastoor van Lutterade (d.d. 2 november 1905); brief van de pastoor van Munstergeleen (d.d. 19 oktober 1905).

november was de ploegbaas al in Duitsland geweest om met een opdrachtgever een contract of accoord af te sluiten voor de productie van een bepaald aantal brikken in het komende seizoen. Een groep van een man of tien kon in het zomerseizoen tussen de één en anderhalf miljoen stenen maken.⁵⁷ Op welke manier de Limburgse brikkenbakkers voor hun werk werden betaald, is niet precies bekend. Deelden ze mee in het accoord dat de ploegbaas namens de ploeg met de opdrachtgever sloot of werden de brikkenbakkers door hun ploegbaas in tijdloon of in stukloon betaald?⁵⁸

Het werk aan de brikken stond bekend als zeer zwaar, niet in het minst door de extreem lange werktijden. Schinveldse brikkenbakkers in de omgeving van Aken, Keulen en in het Ruhrgebied begonnen om vier uur 's morgens en werkten door tot tien uur 's avonds. Deze arbeidsdag van achttien uur werd slechts onderbroken door de ochtend-, middag- en avondmaaltijd. De maaltijden werden bereid door de vrouw, zuster of zelfs moeder van de ploegbaas. Zij deed tevens de was en zorgde voor de rest van het huishouden van de ploeg, die gemeenschappelijk woonde in een keet op het werk.

Tegenover de vijf à zes maanden van zware fysieke arbeid in Duitsland stond een goed loon. Omstreeks 1900 brachten bijvoorbeeld de brikkenbakkers uit Stein, als ze met Sint-Bartholomeus (24 augustus) weer in hun dorp terugkeerden, per persoon zo'n 150 gulden mee.⁵⁹ De verdiensten uit seizoenarbeid aan de brikken werden in veel gevallen aangevuld door begin oktober opnieuw naar Duitsland te trekken, nu om er als landarbeider te helpen bij de zeer arbeidsintensieve bietenoogst. Dit verschijnsel is in figuur 2 terug te vinden in de stijging van het aantal uitgereikte nationaliteitsbewijzen in de maand oktober. Ongeveer vierhonderd mannen uit Stein namen in 1905 aan deze trek deel.⁶⁰ Ze bleven zes of zeven weken weg en hadden dan 75 gulden verdiend.⁶¹ Ook in andere dorpen vond omstreeks 1900 een najaarstrek naar Duitsland plaats. Inwoners van Elsloo, Geulle, Berg aan de Maas, Geleen, Munstergeleen, Urmond en Bingelrade togen naar het Rijnland om er te helpen bij de bietenoogst.⁶² Vijftien tot twintig mannen uit Jabeek werkten van oktober tot februari in de suikerfabrieken in de omgeving van Düren.⁶³

Er zijn aanwijzingen dat er, in ieder geval bij een deel van de Limburgse arbeidsmigranten, sprake is geweest van een arbeidscyclus, waarvan seizoenarbeid een onderdeel vormde. De landbouwleraar Corten die door de hele provincie reisde en daardoor goed op de hoogte was van de toestand op het Limburgse platteland, merkte op dat 'menig keuterboerderijtje zijn ontstaan te danken heeft

⁵⁷ Dieteren, *Brood op de plank*, 13.

⁵⁸ Marijmissen-Raben, *Weg over de grens*, 99-106; Lourens en Lucassen, *Arbeitswanderung*, 139.

⁵⁹ Dieteren-Philips, *Stein*, 81-82.

⁶⁰ RAL, BAR, nr. 235, brief van de pastoor van Stein (d.d. 25 oktober 1905).

⁶¹ Dieteren-Philips, *Stein*, 81-82.

⁶² RAL, BAR, nr. 235, brieven van de zielzorgers van Stein (d.d. 25 oktober 1905), Geulle (niet gedateerd), Berg aan de Maas (d.d. 24 oktober 1905), Geleen (d.d. 23 oktober 1905), Munstergeleen (d.d. 19 oktober 1905), Urmond (d.d. 27 oktober 1905) en Bingelrade (niet gedateerd).

⁶³ *Ibidem*, brief van de pastoor van Jabeek (d.d. 14 oktober 1905).

aan of onderhouden wordt met de gelden die in het buitenland verdiend worden'.⁶⁴ De conclusie van Corten werd in latere studies onderschreven. Zo constateerden Dieteren en Philips dat de seizoenarbeiders uit Stein er een eigen boerenbedrijfje op na hielden, dat tijdens hun afwezigheid door vrouw en kinderen werd bijgehouden.⁶⁵ Bouwens schreef dat de trekarbeiders uit Munstergeleen die in de zomer in de Duitse brikkenbakkerijen werkten, hun eer als boer hoog hielden door in hun geboortedorp eigen akkers te blijven verzorgen.⁶⁶ Ook Rutten kwam tot de slotsom dat behalve landloze arbeiders ook keuterboertjes bij de seizoenarbeid betrokken waren. Hun inkomsten uit trekarbeid in Duitsland vormden een aanvulling op het inkomen uit het gezinsbedrijf. Zelfs verklaart de wijze waarop binnen het gezinsbedrijf de trekarbeid werd ingepast, waarom nog begin twintigste eeuw de arbeidsparticipatie van vrouwen in het zuiden van Limburg heel hoog was, vergeleken met de rest van Nederland.⁶⁷

Over de derde component van de arbeidscyclus, huisnijverheid, is niet veel bekend. De rapporteurs aan de Enquêtecommissie van 1886 maakten er voor de onderzochte Limburgse gemeenten geen melding van. Uit het landbouwverslag van 1908 bleek dat huisnijverheid slechts hier en daar voorkwam in de vorm van manden- of klompenmaken.⁶⁸

Nader onderzoek op microniveau is noodzakelijk om meer inzicht te krijgen in het functioneren van de arbeidscyclus bij Limburgse huishoudens. Vooral moet worden nagegaan voor welke strategieën van inkomensverwerving huishoudens in hun verschillende ontwikkelingsfasen kozen en hoe daarin de verhouding was tussen de drie hoofdcomponenten van de arbeidscyclus.

Pendel

Wanneer iemand geregeld op en neer reist van huis naar zijn werk in een andere gemeente (in dit geval gelegen aan de andere zijde van de landsgrens), spreekt men van pendelarbeid. Afhankelijk van de afstand en de vervoersmogelijkheden pendelt de arbeider dagelijks of wekelijks. Vooral uit onmiddellijk aan de grens gelegen Limburgse dorpen en steden was het pendelverkeer naar de Duitse buurgemeenten aanzienlijk. In het noorden van de provincie was de pendel vooral gericht op de industrieën in Viersen (textiel), Krefeld (suiker), Goch (de margarinefabriek van Jurgens) en Kleve (de margarinefabriek van Van den Bergh). Midden-Limburgse pendelaars zochten hun heil meer in Mönchengladbach en omgeving. Vanuit Zuid-Limburg was de bestemming voornamelijk het industriegebied rond Aken.⁶⁹ Arbeiders uit Voerendaal werkten er in de ijzergieterijen van Rothe Erde. Ze vertrokken op maandagmorgen naar hun

⁶⁴ *Uitkomsten, Rapport XCI*, gemeente Beek, 15.

⁶⁵ Dieteren-Philips, *Stein*, 81-82.

⁶⁶ Bouwens, 'Munstergeleense brikkebekkesj', 252.

⁶⁷ Rutten, 'Bevolking', 15.

⁶⁸ *Verslag toestand landarbeiders*, 354.

⁶⁹ Wachelder, 'Migratie', 154-159.

Bietenstekers uit Stein in volle uitrusting. Velen gingen na het brikkenbakken meteen aan de slag op de bietenvelden. Foto uit: A. Munsters, Stein in oude ansichtkaarten, dl. 2, nr. 59.

werk en kwamen op zaterdagavond weer thuis.⁷⁰ Weekpendelaars naar de mijnen, de hoogovens en de walswerken van Rothe Erde zijn ook bekend uit Stein.⁷¹ Daarnaast waren er pendelaars die dagelijks heen en weer reisden. Uit Ubach over Worms, Brunssum, Nieuwenhagen en Waubach vonden velen werk in de weverijen in Aken en de knopenfabriek in Herzogenrath. Ook de inwoners van Vaals waren voor hun werkgelegenheid in zeer sterke mate op de textielnijverheid in en rond Aken aangewezen. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog pendelden niet minder dan tweeduizend mannelijke en vrouwelijke Vaalser textielarbeiders -eenkwart van de bevolking!- naar Aken en directe omgeving.⁷² Het aantal Kerkraadse pendelarbeiders naar Duitsland schommelde in de periode 1899-1912 tussen de 800 en 1400.⁷³ Een groot gedeelte daarvan was mijnwerker. In 1899 was bijna driekwart van de pendelaars werkzaam in de Duitse steenkolenmijnbouw. In 1912 was het aandeel van de mijnwerkers in het pendelverkeer uit Kerkrade afgenomen tot iets meer dan de helft. Wellicht had een deel van de pendelaars zijn toevlucht gezocht in de Limburgse steenkolenmijnbouw die volop in expansie was.

⁷⁰ *Uitkomsten*, Rapport XCIV, gemeente Voerendaal, 16.

⁷¹ Dieteren en Philips, *Stein*, 108.

⁷² *Christelijke Mijnwerker*, 28-11-1914.

⁷³ Gemeentearchief Kerkrade, *Archief Gemeentesecretarie*, nr. 3809, Correspondentie tussen Commissaris der Koningin en burgemeester Kerkrade, 1899, 1910; "Opgave van het aantal arbeiders die in de gemeente Kerkrade wonen en elken dag in Duitsland gaan werken", 2 januari 1912.

Veel pendelarbeiders maakten de dagelijkse tocht over de grens te voet. Een reistijd van een aantal uren was daarbij geen uitzondering. Pendelaars uit Voerendaal moesten 's morgens om vijf uur vertrekken en waren pas tegen negen uur 's avonds weer thuis. De mijnwerker Willem Timmers uit Spekholzerheide die zijn ervaringen in de mijnbouw op papier zette, maakte eind jaren 1880 elke dag te voet de tocht van zijn woonplaats naar de mijn Voccart in Herzogenrath, een reis van anderhalf uur.⁷⁴ Een enkeling zal wellicht omstreeks 1910 de beschikking gehad hebben over een fiets⁷⁵, maar voor anderen diende de trein zich als vervoermiddel aan. De pendelaars uit Kerkrade bijvoorbeeld konden al vóór 1900 gebruik maken van speciale arbeiderstreinen die hen tegen een kleine vergoeding naar Herzogenrath en Aken vervoerden. Ook is bekend dat arbeiders uit Meerssen en Valkenburg, dorpen aan de spoorlijn Maastricht-Aken, dagelijks per trein naar hun werk in de omgeving van Aken gingen.⁷⁶ In januari 1907 reisden op dezelfde spoorlijn 666 Limburgse grensarbeiders dagelijks richting Aken.⁷⁷

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog betekende ook voor de pendelarbeiders naar Duitsland een ernstige belemmering. Het grensoverschrijdend treinverkeer ondervond veel vertraging en werd drastisch beperkt. Zo moesten reizigers op de lijn Maastricht-Aken voortaan in Simpelveld overstappen in een Duits treintje dat hen over de grens bracht. Het reizigersverkeer tussen Kerkrade en Herzogenrath kwam zelfs geheel stil te liggen. Op 31 oktober 1914 passeerde de laatste reizigerstrein het grensstation Kerkrade-Rolduc. Pas in december 1918 zou deze verbinding voor het personenvervoer worden hersteld.⁷⁸

Het grensverkeer werd verder bemoeilijkt doordat er speciale arbeiderspassen werden ingevoerd, die bij het passeren van de grens streng werden gecontroleerd.⁷⁹ Omdat de waarde van de Duitse Mark onmiddellijk na het uitbreken van de oorlog sterk daalde, werd het ook financieel voor Limburgers minder aantrekkelijk om in Duitsland te werken. Aangezien Limburgers in marken werden betaald, betekende de geldontwaarding feitelijk een loonsverlaging. Menig pendelaar hield het in Duitsland dan ook voor gezien en probeerde werk in eigen provincie te vinden.⁸⁰

⁷⁴ Loek Kreukels, *Kolen en kompels. De geschiedenis van de Nederlandse mijnwerkers*. (Amsterdam-Brussel 1986) 43.

⁷⁵ Tot 1900 was de fiets voorbehouden aan het welgestelde deel van de bevolking. Na 1900 werd dit vervoermiddel snel goedkoper, rond 1910 was de fiets voor geschoolde arbeiders financieel binnen bereik gekomen. A.A. Albert de la Bruhèze en F.C.A. Veraart, *Fietsverkeer in praktijk en beleid in de twintigste eeuw. Overeenkomsten en verschillen in fietsgebruik in Amsterdam, Eindhoven, Enschede, Zuidoost-Limburg, Antwerpen, Manchester, Kopenhagen, Hannover en Basel* (Den Haag 1999) 43-44.

⁷⁶ RAL, BAR, nr. 235, brief van de pastoor van Meerssen (d.d. 29 oktober 1905).

⁷⁷ Dieteren, *Brood op de plank*, 21.

⁷⁸ Jos Hermans en Maydy de Jong, *'Tussen twee vuren'. Een onderzoek naar het grensverkeer in Zuid-Limburg tijdens Wereldoorlog I* (doctoraalscriptie, Nijmegen 1983) 26-28.

⁷⁹ *Ibidem*, 47-49; 64-65.

⁸⁰ *Ibidem*, 143.

Een brikkenbakkersfamilie uit Schinveld, werkzaam te Würselen, 1913. Foto: Ron Kösters, uit: *Kusters, De tocht der duizenden*, 71.

Van grensarbeid naar definitieve migratie

Tenslotte dient een enkele opmerking gemaakt over emigratie van Limburgers. Met emigratie is hier bedoeld vestiging, in beginsel voor onbepaalde tijd, in het buitenland. Uit de literatuur is bekend dat seizoenarbeid en pendel niet zelden de voorbereidende stappen waren op weg naar definitieve vestiging in den vreemde.⁸¹ Er konden diverse redenen zijn, waarom de grensarbeider ervoor koos in de onmiddellijke nabijheid van zijn werk in het buitenland te gaan wonen. Hij was de soms lange reistijd beu, hij kreeg in het buitenland werk aangeboden op een meer permanente basis, of hij vond er een huwelijkspartner en stichtte er een gezin. Voor Limburgse seizoen- en pendelarbeiders wordt een dergelijk verband tussen tijdelijke en permanente migratie ook verondersteld. De omvang van de groep Limburgse migranten die besloot zich blijvend in Duitsland te vestigen, is zeer moeilijk te bepalen. Degenen die zich lieten uitschrijven uit de gemeentelijke bevolkingsregisters mogen in lang niet alle gevallen als definitieve emigranten worden beschouwd. Velen keerden vroeg of laat terug, een patroon dat bij migrantenstromen in het algemeen is vastge-

⁸¹ Moch, *Moving Europeans*, 82.

Figuur 4 Aantal Limburgse landverhuizers naar Duitsland, 1901-1914

steld.⁸² Anderzijds leert reeds een vluchtige beschouwing van de aanvraagformulieren voor nationaliteitsbewijzen - bedoeld voor in principe tijdelijke migratie - dat het begrip 'tijdelijk' zeer rekbaar kon zijn. De Nederlandse overheid erkende de ondoorzichtigheid van de migratiestatistiek in 1901. In opdracht van de minister van binnenlandse zaken werden sindsdien 'alle personen die zich buiten het Rijk hebben gevestigd met het oogmerk niet in Nederland terug te keren' als landverhuizers geregistreerd.⁸³ Figuur 4 laat het aantal Limburgers zien dat in de jaren 1901-1914 bij vertrek te kennen gaf zich blijvend in Duitsland te willen vestigen. Uiteraard is ook dat geen absolute aanwijzing dat men dat voornemen ook daadwerkelijk realiseerde. Bovendien impliceerde de verklaring dat men niet van plan was naar Nederland terug te keren, dat men na verloop van tijd de Nederlandse nationaliteit verloor. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze consequentie migranten ervan weerhouden heeft zich officieel als 'landverhuizer' te laten registreren.⁸⁴

In hoeverre deze 'landverhuizers' ook werkelijk mensen zijn geweest met een voorgeschiedenis als seizoen- of trekarbeider is evenmin met zekerheid te zeggen; systematisch onderzoek naar migratietrajecten van Limburgse arbeidsmigranten, bijvoorbeeld op basis van personalia uit de vertrekregisters en de aanvragen voor nationaliteitsbewijzen op gemeenteniveau, zal daaromtrent meer duidelijkheid moeten verschaffen.

Conclusie

De arbeidsmigratie vanuit de Nederlandse provincie Limburg naar het aangrenzende Duitsland was in de periode 1870-1914 groot. Schattingen over de

⁸² Corrie van Eijl en Leo Lucassen, 'Holland beyond the borders. Emigration and the Dutch state, 1850-1940' (Paper workshop *Citizenship and those who leave: the politics of emigration and expatriation*, Paris, december 2001) 1.

⁸³ P.R.D. Stokvis, 'Nederland en de internationale migratie, 1815-1960' in: E.L. van Halbeek (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang* (Assen-Maastricht 1985) 71-92, aldaar 75-77.

⁸⁴ Van Eijl en Lucassen, 'Holland', 11.

omvang lopen sterk uiteen. Dat vindt zijn oorzaak niet alleen in het feit dat de registratie van de trek naar Duitsland in de tijd zelf gebrekkig was, maar ook in de ontoegankelijkheid van bronnen die meer helderheid over het verschijnsel zouden kunnen opleveren. Zo vormen de ruim 65.000 aanvragen van Limburgers voor een nationaliteitsbewijs - voor velen hét aangewezen document om de tocht naar Duitsland mee te aanvaarden - een nog onontgonnen, maar in de bewerking zeer tijdovende seriële bron voor migratieonderzoek.

Op basis van de bestaande literatuur en een reeks contemporaine kwalitatieve bronnen kan desondanks een aantal inzichten over de arbeidsmigratie van Limburgers naar Duitsland worden verkregen. De arbeiderstrek over de grens nam in hoofdzaak twee vormen aan: die van seizoenarbeid en van pendel. In beide gevallen ging de grensarbeider werken in Duitsland, waar de lonen hoger en de sociale voorzieningen in een aantal gevallen beter waren, maar bleef hij wonen in Limburg, met zijn lagere kosten van levensonderhoud. Zo maakte hij optimaal gebruik van de aanwezigheid van de landsgrens, die de scheidslijn vormde tussen verschillende sociaal-economische omstandigheden aan deze en gene zijde. De grote trek van Limburgers over de grens kan dan ook niet uitsluitend verklaard worden uit push-factoren in de eigen provincie, waarvan de sombere toestand van de landbouw - de voornaamste bestaansbron - de belangrijkste was. De aantrekkingskracht van de werkgelegenheid in het Rijnland en het Ruhrgebied was groot, en zeker niet alleen voor de allerarmsten, zij die geen voldoende bestaansbron in Limburg zelf konden vinden. Dat werken in Duitsland in veel gevallen geen negatieve keuze is geweest, bewijzen de vele berichten over een tekort aan arbeidskrachten in Limburg sedert de jaren 1880.

In hoeverre seizoenarbeid en pendel voor Limburgers voorstadia zijn geweest van definitieve vestiging in Duitsland, zoals wel wordt verondersteld, zal gedetailleerd onderzoek op het niveau van individuele migratietrajecten moeten uitwijzen.